

Hámori Antal

A gazdaság, az erkölcs és a jog kapcsolata

„Mi haszna van az embernek, ha az egész világot megszerzi is, de lelke kárát vallja?

Mit is adhatna az ember cserébe a lelkéért?” (Mt 16,26)

A tanulmány bemutatja a gazdaság fejlődéséhez sem nélkülözhető, emberközpontú etikai-jogtudományi nézet főbb alapelveit, támpontjait. Így például szó esik a gazdasági termelés feladatáról, a gazdaság rendeltetéséről, a gazdasági élet céljáról, az erkölcsi és a fizikai rend viszonyáról, a gazdasági élet árnyoldalairól, a szolidaritás, a szubszidiaritás, az igazságosság, a közjó alapelveiről, a mértékletesség és a szeretet erényéről, s persze az erkölcs és a jog fogalmáról, kapcsolatáról.

The study introduces some of the most important principles and basic pillars of human-centered moral and jurisprudential aspect, which are absolutely essential to the growth of economy as well. In this framework, the study comments upon economic production, the attribution of economy, the aim of economic life, the relationship between physical and moral order, the dark sides of economic life, the principle of solidarity, subsidiarity, justice, public welfare and the virtues of moderation and love, the relationship between morality and law, the definition of these two notions.

Bevezetés

A Marketing & Menedzsment 2013/4. számában jelent meg Dudás Katalin Fenntarthatatlan növekedés, fenntarthatatlan fogyasztás. Fenntarthatatlan marketing? című – a fogyasztást görcső alá vezető – tanulmánya, amely már címével felkelti az etikus-jogász figyelmét; Bevezetésében – szavaival – provokatív, nehezen megválaszolható, vitaindítóknak szánt kérdéseket megjelenítve: „[...] Hogyan viszonyulnak a világ problémáihoz és azok megoldásához a fogyasztásösztonzéssel kapcsolatos tanok?”

A Szerző először a társadalmi, gazdasági és környezeti fenntarthatatlanságról ír: számos adattal illusztrálva az egyenlőtlenségeket, felhívva a figyelmet a fejlett országok pazarló fogyasztási szokásaira; a szüntelen fogyasztásnövelés, a pénzügyi kapzsiság és a fogyasztói mohóság káros következményeire is kitérve; a súlyosbodó ökológiai problémák vonatkozásában szintén megfelelő reflexiót kívánva. Ezt követően – nem megkérdőjelezve a társadalmi és gazdasági problémák fontosságát – elsősorban a környezeti fenntarthatatlanságot helyezi vizsgálódásai fókuszába, és bemutatja, milyen összefüggések lehetők fel napjaink uralkodó fogyasztói szokásai és az ökológiai problémák között; ennek keretében a fenntartható fogyasztásról is szól. Mindezek után a fenntarthatatlan (pazarló, túlzó) fogyasztás kialakulása, annak okai, majd a fogyasztói társadalom s kritikájának tárgyalása következik.

Dudás Katalin értékes kutatási eredményeket felvonultató művében rávilágít arra, hogy a fogyasztás nem boldogít, s a változás szükséges, de nehéz – kiemelve az önkéntes egyszerűsítőket; összegzésében, a társadalmi igazságosság követelményét is említve, a marketing szakembereket etikai szempontú önvizsgálatra (is) hívva, néhány kérdést vet fel, amelyek – megfogalmazása szerint – kulcs-

fontosságúak a marketing szempontjából: például, „Lehet-e, kell-e a marketing ökológiai, társadalmi és gazdasági fenntarthatatlanságban vállalt szerepéről beszélni? Lehet-e, kell-e felelőtlenséggel, túlzott anyagiassággal, ökológiaellenességgel vádolni, mint az több szerzőnél is (lásd például Kilbourne, 1995; Sükösd, 2004; Tóth, 1995.) olvasható?”, „Kell-e változtatni a marketing oktatási anyagokon etikai, morális megfontolások vagy éppen a változásokra való reagálás okán?”

Az ilyen és ehhez hasonló kérdések értelemszerűen ösztönzik az embert, hogy etikai nézőpontból hozzájáruljon a felmerült problémák helyes megoldásához, a szükséges változáshoz; szólva a gazdasági termelés feladatáról, a gazdaság rendeltetéséről, a gazdasági élet céljáról és árnyoldalairól, a kizsákmányolásról, továbbá a gazdasági fejlődés irányultságáról, valamint a gazdaságetikai alapelvekről, s erényekről, illetőleg az erkölcs és a jog fogalmáról, kapcsolatáról.

Az ember és a gazdaság viszonya

A harmadik évezred elején, látván a sok problémát, tapasztaljuk például, hogy nagyon sokan a legszükségesebb javakból sem részesülnek, súlyos lelkiismereti kötelességgel kell szólnunk a gazdaság etikai (és jogi) aspektusáról, annak jelentőségéről, fontosságáról.

Legelőször is azt kell kiemelnünk és hangsúlyoznunk, hogy a gazdasági és társadalmi élet középontjában az ember áll. Ennek megfelelően a *gazdasági termelés feladata*, hogy biztosítsa az embernek mindazon javakat, amelyekre természetes igényeinek kielégítése céljából szüksége van. Tehát nem az ember van a gazdaságért, a termelésért, az egyre nagyobb volumenű termelésért, az egyre csábítóbb termékek előállításáért, hanem fordítva: minden az emberért van; a *gazdaság rendeltetése* az egész ember és az egész emberi közösség szolgálata.¹ Ez következik az ember egyedülálló méltóságából, teljes hivatásából. A *gazdasági élet célja* az ember, az emberiség életkörülményeinek jobbá tétele; az, hogy az ember az általa termelt javak felhasználásával szellemi téren is egyre jobban kiteljesítse önmagát; végső soron: a teljes és boldog tökéletességre jutás.² Így a gazdasági tevékenységet saját módszerei és törvényei szerint az erkölcsi rend határain belül kell végezni.³ A Máté szerinti evangéliumból idézve: „Mi haszna van az embernek, ha az egész világot megszerzi is, de lelke kárát vallja? Mit is adhatna az ember cserébe a lelkéért?”⁴

Gazdasági viszonyainkat végig gondolva, azt kell belátni, hogy az ember nem válhat a termelés rabszolgájává, nem veszhet el a termelésben (gazdaságban). E veszély nem csekély, és valamiképpen a termelés mechanizmusában rejlik. A termelt javak ugyanis mintegy szembefordulhatnak a munkát végző emberrel, szipolyozzák és maguk alá gyűrik, ami ellenséges érzelmeket szülhet a termelés mechanizmusa iránt. Ezt a fajta elidegenedést úgy lehet elkerülni, hogy a munkavállalót – személyesen vagy szabadon választott képviselő útján – bevonják a termelés irányításába; így átéli, hogy ura a termelésnek, azaz felette áll; miképpen társadalmi síkon is jelentkezik az igény: a társadalom tagjai aktív szerepet kívánnak játszani a közügyekben, igénylik a beleszólást a döntések meghozásában.⁵

A *gazdasági élet árnyoldalai* közé tartozik, hogy miközben a gazdagok fényűzése fokozódik, a szegények nyomora növekszik; nem kevesen valósággal a gazdasági élet bővületébe kerültek, annyira, hogy csaknem egész egyéni és társadalmi életüket a gazdasági szemlélet határozza meg. Ezzel szemben a gazdasági élet fejlődése, ha ésszerűen, emberségesen irányítanak és egybehangoznak, képes volna csökkenteni a társadalmi egyenlőtlenségeket. Ehelyett azonban rengetegen nélkülözik a

létminimumot is, ugyanakkor mások dúskálva élnek és tékozzolják a javakat. Egy hirtelenül és aránytalanul meggazdagodott szűk réteg és a megélhetés nehézségeivel egyre inkább küszködő „társadalom” között drámaian nő a szakadék: a gazdagok egyre gazdagabbak, a szegények pedig egyre szegényebbek lesznek. Valóban, a mai Magyarországon is, óriási igazságtalanságok tanúi vagyunk: egymás mellett él a fényűzés és a nyomor. Míg kevesek kezében rendkívül nagy hatalom összpontosul, addig sokaknak úgyszólván semmi lehetőségük sincs arra, hogy a saját kezdeményezésükből és a saját felelősségükre cselekedjenek,⁶ hiszen gyakran emberhez méltatlan élet- és munkakörülmények között vergődnek,⁷ s vannak, akik éhen is halnak, vagy hajléktalanként szó szerint megfagynak.

A *kizsákmányolás* azonban semmivel sem menthető,⁸ sérti az emberi méltóságot, súlyos bűn. Az embertelen életkörülmények, a lealacsonyító munkafeltételek, amelyek a munkavállalókat a haszonszerzés pusztá eszközévé teszik, s nem szabad és felelős személyeknek tekintik, kétségtelenül szégyenletes gatzettek (ezeket az ún. gazdasági törvényszerűségek sem igazolják); s félreértés ne essék: miközben tönkreteszik az emberi civilizációt, inkább az elkövetőiket szennyezik be, mint azokat, akik elszenvedik a jogtalanságot – az erkölcsi jótól ugyanis a bűnelkövetők kerülnek távol.⁹

Tudatosítani kell mindenkiben: a *Föld javai* nem egyeseknek, hanem kivétel nélkül mindenkinek, az egész emberiségnek ajándékozott, hogy azokat mindenki létfenntartására, egyéniségének kibontakoztatására használja fel;¹⁰ a magántulajdonhoz való jog nem szünteti meg a *javak egyetemes rendeltetését* (vö. pl. szegények, éhezők, koldusok, hajléktalanok, egészségügyi ellátást nélkülözők segítése: „nem a magunk javait osztogatjuk nekik, hanem azt adjuk oda, ami az övék” – nem is annyira a szeretet cselekedete ez, mint inkább az igazságosságból fakadó kötelesség teljesítése¹¹).

A *gazdasági fejlődésnek* tehát mindig az *emberek igaz javára kell irányulnia* – egyetemesen. A dolgok rendjét kell a személyek rendjéhez szabni, nem fordítva. Ezt a rendet úgy kell kibontakoztatni, hogy az *igazságban* legyen megalapozva, az *igazságosságban* épüljön, és a *szeretet éltesse*; a *sabadságban* pedig napról napra emberibb egyensúlyt kell találnia. Ennek megvalósításához azonban a gondolkodásmódot kell megújítani, a magatartást meg kell változtatni, és a társadalmat nagy mértékben át kell alakítani.¹² Az alábbiakban ehhez szeretnék további támpontokat, alapelveket ismertetni.

Gazdaságetikai alapelvek – erények

Hangsúlyozni kell, hogy a társadalmi-gazdasági problémákat csak a *szolidaritás* valamennyi formájának, a szegények egymás közötti, a gazdagok és szegények, a munkások egymás közötti, a munkaadók és munkavállalók, a nemzetek és népek szolidaritásának segítségével lehet megoldani. Globalizált világunk fogyasztói, anyagi javakat hajszóoló társadalmában érdemes kiemelni, hogy a nemzetközi szolidaritás is része az erkölcsi rend követelményének; – a világ békéje részben ettől függ.¹³

„A személyek egyenlő méltósága megköveteli, hogy emberibb és méltányos életfeltételekhez jussanak. Ugyanis az egy emberi család tagjai vagy népei közötti kirívóan nagy gazdasági és társadalmi egyenlőtlenségek botrányt okoznak és ellenkeznek a társadalmi igazságossággal, a méltányossággal, az emberi személy méltóságával, és a társadalmi és nemzetközi békével.”¹⁴

A *szolidaritás* követelménye, amely a szeretetből származik, napjaink konkrét valóságára alkalmazva azt kívánja, hogy mindenkinek meg kell adni a felemelkedéshez, az emberibb élethez szükséges segítséget, aki – bármilyen okból – peremre szorult.¹⁵ A *szubszidiaritás* elvéből ugyanakkor az is következik, hogy a nehéz helyzetben lévőknek nemcsak mástól kell várniuk a segítséget, hanem *nekik is mindent meg kell tenniük felemelkedésük érdekében*. Ez azonban semmiképpen sem jelentheti azt, hogy az állam magukra hagyja azokat, akik – bármilyen okból – képtelenek önmagukról gondoskodni.¹⁶

Megfelelő társadalmi intézkedésekkel a családot is segíteni és védelmezni kell: ott, ahol a családoknak nem áll módjában, hogy ellássák feladatukat, a társadalom más testületeinek kötelessége, hogy segítsék és támogassák a család intézményét.¹⁷ A közhatalomnak komoly feladata, hogy elismerje, óvja és erősítse a házasság és a család igazi természetét, védje a közkerölcsöket és segítse a családok boldogulását.¹⁸

Mindent meg kell tenni továbbá annak érdekében, hogy a gazdasági életben jelentkező konfliktusok olyan tárgyalások útján rendeződjenek, amelyek minden szociális partner jogait és kötelességeit számításba veszik: a munkáltatókét, a munkavállalókét, illetve a képviselőikét (pl. a szakszervezetekét), és adott esetben a közhatalomét is.¹⁹ Hangsúlyozandó, hogy nemcsak a profit növelésére, hanem a személyek javára is tekintettel kell lenni. A profitra azonban szükség van, mert ez teszi lehetővé a beruházásokat, amelyektől függ a gazdasági társaságok jövője és az alkalmazottak munkahelye, megélhetése.²⁰

Gazdasági téren az emberi méltóság tisztelete megköveteli a *mértékletesség* erényének gyakorlását, hogy mérsékeljük az evilági javakhoz való ragaszkodást; az *igazságosság* erényének gyakorlását, hogy tiszteletben tudjuk tartani a felebarát jogait és megadjuk, amivel tartozunk neki (így csökkentünk kell az anyagi egyenlőtlenségeket); valamint a már említett *szolidaritás* erényének gyakorlását, az *aranyszabály*²¹ és az Úr bőkezősége szerint, aki értünk szegénnyé lett, noha gazdag volt, hogy mi az ő szegénysége által meggazdagodjunk.²²

Érdemes emlékezni arra is, hogy a tizedik parancsolat tiltja a mohóságot és a földi javak megszerzésének mértéktelen vágyát. Tiltja a kapzsiságot, ami a gazdagság és a vele járó hatalom iránt érzett mértéktelen vágyból fakad. Még azt a vágyat is tiltja, hogy igazságtalanságot kövessünk el, amelylyel a felebarátnak anyagi kárt okoznánk: „Amikor a Törvény figyelmeztet: »Ne kívánd«, e szavak arra vonatkoznak, hogy fogjuk vissza a vágyainkat idegen dolgoktól. Az idegen dolgok megkívánásának szomjúsága ugyanis mérhetetlen és végtelen, és soha nem telik be, miként írva van” a Sirák fia könyvében:²³ „A kapzsinak sose elég az, amije van, a telhetetlenség kiszárítja lelkét.”²⁴

A szegények iránti megkülönböztetett szeretet és az ebből eredő megfontolások alapján nem hagyhatjuk figyelmen kívül az éhezők, a koldusok, a hajléktalanok, a kilátástalanságban élő emberek mérhetetlen sokaságát és szenvedését. Ha ezekről az emberekről nem veszünk tudomást, hasonlítunk a dúsgazdag emberhez, aki úgy tett, mintha nem ismerné a koldus Lázárt, aki az ajtaja előtt feküdt.²⁵

Csak a példa kedvéért *a gondolkodásmód helyes irányú megváltoztatásához*; Greshake „Pap vagy mindörökké” című könyvében olvashatjuk: „Ha valamely beszerzéssel kapcsolatban kétségeink vannak, problematikus építkezés előtt állunk (plébánia, templom ...), költséges nyaralást tervezünk, és így tovább, akkor gondolatban vegyük úgy, hogy kétszer annyiba kerül és akkor tegyük fel magunknak a kérdést, hogy hajlandók vagyunk-e a kétszeres összeget is megfizetni. Ha igen, fizessük

ki azt, amit kérnek, a másik felét pedig adjuk szegényeknek. Az ilyen eljárásnak mindenekelőtt pszichológiai jelentősége van, mert vagyon, kényelem és előnyök dolgában mindig belefolyik a döntésbe a szegény is, mindig ott áll mellettem. Sőt vannak az egésznek reális következményei, amennyiben mindenemből, amim csak van, illetve amit szerzek, vagy aminek örülök, más is részesül. Megadóztatom magam a szegények javára és ha csak egy kicsivel is, de közelebb jutok ahhoz, hogy az evangélium által a szegények iránt megkövetelt szeretetet megvalósítsam és velük egyenlővé tegyem magam. Ilyen vagy hasonló gyakorlat saját mindennapi döntéseink és a közösségi döntések szempontjából is igen jelentős lehet.”²⁶

Észre kell venni, hogy minden olyan rendszer, amely szerint a társadalmi kapcsolatokat teljes mértékben a gazdasági tényezők határozzák meg, ellentétes az emberi személy és cselekedetének természetével.²⁷ Elfogadhatatlan az az elmélet, amely a nyereséget teszi a gazdasági tevékenység kizárólagos szabályává és végső céljává. Tapasztalatból is tudjuk, hogy a pénz utáni rendetlen vágy szüntelenül megtermi káros gyümölcsseit. Ez a társadalmat felforgató számos konfliktus egyik oka.²⁸ A megnövekedett társadalmi igazságtalanság pedig a gazdasági fejlődést is gátolja.

Az a gyakorlat, amely a személyt pusztá haszonszerző eszközzé teszi, lealacsonyítja az embert, és a pénz bálványozásához vezet.²⁹ *Az ember és a profit viszonyában a cél az ember, az eszköz a profit.* Ha ezt szem elől tévesztjük, amennyiben az eszközből célt, a célból eszközt csinálunk, annyiban tévúton járunk.³⁰ Ezért nemcsak a totalitárius ideológiák utasítandók el, hanem az emberi munkával szemben a piac törvényének abszolút elsődlegességét hirdető kapitalista gyakorlat is. A kizárólagosan piaci törvényekkel történő szabályozás ugyanis sérti a társadalmi igazságosságot, mert „számtalan olyan emberi szükséglet van, melyek a piacról nem kielégíthetők”.³¹

A jognak is az ember teljes méltóságának védelme és kibontakoztatása, az emberi testvériség, az ember igaz javának és az egész emberiség szolgálata a célja. E követelmény alól a gazdaság sem képez kivételt. Igaz szabadságunk, gazdasági növekedési lehetőségeink is csak ezen belül értelmezhetők.

Mint kovász a tésztában, úgy kell áthatnia az Ország újdonságának a Lélekkel a földet.³² Ennek abban kell megnyilvánulnia, hogy az igazságosság érvényesül a személyes és társadalmi, gazdasági és nemzetközi kapcsolatokban, nem feledve, hogy igazságos struktúra lehetetlen olyan emberek nélkül, akik igazak akarnak lenni.³³

E rész végén álljon itt a dúsgazdag és a szegény Lázár története: „Volt egy gazdag ember. Bíborban és patyolatban járt, és mindennap nagy lakomát rendezett. Volt egy Lázár nevű koldus is, ez ott feküdt a kapuja előtt, tele fekélyvel. Örült volna, ha jóllakhat abból, ami a gazdag ember asztaláról hulladékként lekerült. De csak a kutyák jöttek és nyalogatták a sebeit. Történt, hogy a koldus meghalt, és az angyalok Ábrahám kebelére vitték. Meghalt a gazdag ember is, és eltemették. Amikor a pokolban kínjai közt feltekintett, meglátta messziről Ábrahámot és kebelén Lázárt. Felkiáltott: Atyám, Ábrahám! Könyörülj rajtam! Küldd el Lázárt, hogy ujjá hegyét vízbe mártva hűsítse nyelvémet. Iszonyúan gyötrődöm ezekben a lángokban. Fiam – felelte Ábrahám –, emlékezzél csak vissza, hogy milyen jó dolgod volt életedben, Lázárnak meg hogy kijutott a rosszból. Most tehát neki itt vigasztalásban van része, a te osztályrészed pedig a gyötrelmem. Ráadásul köztünk és közteketek nagy szakadék tátong, hogy akik innét át akarnának menni hozzátok, ne tudjanak, se onnét ne tudjon hozzánk átjönni senki. Akkor arra kérlek, atyám – kiáltotta újra –, küldd el legalább az atyai házba. Van még öt testvérem, hadd figyelmeztessem őket, nehogy ők is ide jussanak a gyötrelmek helyére. Ábrahám ezt felelte: Van Mózesük és vannak prófétáik. Azokra hallgassanak. De az erős-

ködött: Nem hallgatnak, atyám, Ábrahám! De ha a halottak közül megy el valaki, bűnbánatot tartanak. Ő azonban így felelt: Ha Mózesre és a prófétákra nem hallgatnak, ha a halottak közül támad fel valaki, annak sem hisznek.”³⁴

Az erkölcs és a jog kapcsolata

Az erkölcs és a jog kapcsolatát illetően szólni kell e két fogalom meghatározásáról, különbségéről és összefüggéséről, az erkölcsi válság jogra gyakorolt hatásáról.

Az erkölcs szó alatt általános értelemben szokás, külső cselekvésmód, az ember létformája értendő (vö. jó erkölcs – rossz erkölcs); szorosán véve az emberre vonatkozó természeti és tételes törvényeket megtartó cselekvésmódról – sőt erényről is – beszélünk (vö. erkölcsös); de találkozunk vele úgy is, mint az emberi magatartásokat – akár külsőleg is – kötelezően meghatározó, koronként és közösségekként változó szabályok összességével (ld. pl. különböző népek erkölcei, szakmai etikai kódexek).³⁵

A jog leginkább külső, jórészt alanyok közti viszonyokat szabályozó, kötelező erővel bíró magatartási normák rendszereként ragadható meg, amely a jóra, a helyesre, az igazra irányul, hozzájárulva mind az egyedi, mind a közösségi élet kiteljesedéséhez, igazságos rendjéhez, belső békéjéhez, örök boldogságához. E kötelező erőhöz általában kényszerítő erő is társul.³⁶

Hangsúlyozandónak tartom, hogy a pozitív jog nem végső szabálya önmagának: az emberek közti igazságos rend alapvető követelményeihez kötődik. A tételes jog megalkotása és alkalmazása sem történhet önkényesen; igazodnia kell például a fizikai, biológiai, pszichológiai, társadalmi törvényszerűségekhez, s figyelembe kell vennie az etika szempontjait. Ha az előírások az igazságosság (alapvető) követelményeivel, az (említettek szerinti, szoros értelemben vett) erkölcs kívánalmaival, a természetjoggal kerülnek ellentétbe, akkor lelkiismeretben nem köteleznek, kötelező erővel nem bírnak.³⁷ Ilyen esetben a hatalom szétfoszlik és igazságtalansággá fajul.³⁸ A jogszabályok jogi jellege, kötelező ereje ugyanis az emberi természet objektív céljaiban rejlik, amelyeket a természeti törvények fejeznek ki normatív módon, valódi jogi jelleggel, kötelező erővel.³⁹ A jog fogalmilag csak azt foglalja magában, ami igazságos, ami a „másiknak” jár; vagyis: „Nem törvény az, ami nem igazságos.”⁴⁰

Erdő Péter professzor a jog fogalma kapcsán a következőket írja: „Ámde a reális érvényesülés esélye és a szabályok etikai minősége össze is függ egymással, mégpedig a keresztény szemlélet szerint nem pusztán azért, mert az etikai értéktudat a társadalom valóságának része és kifejezője, hanem mivel végső soron az emberi együttélés alapvető törvényszerűségeit ugyanaz a Teremtő rendezi, aki egyben az objektív valóságot átjáró erkölcsi értékeknek is végső forrása. A tételes jogot megelőző, de a jog számára is parancsoló erővel rendelkező tényezőknek a feltárása elsősorban az egyes szaktudományok (természettudományok, szociológia, pszichológia, etika, morálteológia stb.) feladata, de figyelembevételük elöl a jogi élet egyetlen szintjén sem lehet mereven elzárkózni. Állandó erőfeszítést igénylő probléma, hogy ezeknek a szempontoknak az érvényesítése a jogrendszeren belül hogyan biztosítható.”⁴¹

Az eddigiekből is látható, hogy az erkölcsöt és a jogot a közös emberi természet kapcsolja össze. Az erkölcsre épül a jog, és nem fordítva, hiszen a külsőleg (emberek közt) érzékelhető magatartásain-

kat a belső (lelkiismereti) mérlegelés és elhatározás motiválja, sőt alkalmasint meg is határozza.⁴² Ennek megfelelően a jognak nem szabad erkölcsellenesnek lennie: fogalmilag nem lehet az.⁴³

Az állami szabályozás feladata a közjó, a valódi igazságosságban rendezett társadalmi együttélés biztosítása azáltal, hogy tiszteletben tartja és megvédi az emberek alapvető jogait, előmozdítja a békét és a közérkölcst.⁴⁴ A közjó a társadalmi élet azon feltételeinek összessége, amelyek mind a csoportoknak, mind az egyes tagoknak lehetővé teszik, hogy saját tökéletességüket elérjék; az emberek fejlődésére van rendelve, mindenki életét érinti, s mindenki részéről okosságot igényel, főként azok részéről, akik a törvényes tekintély hivatalát gyakorolják.⁴⁵

Erkölcsei válság (a rossz erkölcs elburjánzása) esetén azonban a jogalkotásban és a jogalkalmazásban résztvevő személy (pl. országgyűlési képviselő, alkotmánybíró) számára is megnövekszik a kísértés; s ha minél inkább eltévelyedik az emberiség, a belenövő nemzedékek egyre nagyobb mértékben ki vannak téve annak a veszélynek, hogy kevésbé ismerik fel: mi a helyes és mi a helytelen (mi a jóerkölcs és mi a rossz erkölcs); és azok közül az emberek közül, akik még érzékelik, nem kevesen a bűn, a gőg, a hiúság következtében kifelé, s az adott esetben lehet, hogy még önmaguk számára is tagadják azt.

Arra a kérdésre, hogy „Az erkölcsi válságnak milyen hatása van a jogra?“, a fentiek alapján a válaszom a következő:

Mivel minden közhatalom alapvető, lényeges feladata, hogy oltalmazza az emberi személy jogainak érinthetlenségét, sérthetlenségét, és segítse az embert kötelességeinek teljesítésében, a közhatalom minden megnyilvánulása, amely akár nyíltan, akár burkoltan tagadja vagy sérti ezt a követelményt, ellentmond rendeltetésének és nélkülöz minden jogi erőt.⁴⁶

Az igazság és a jóság⁴⁷ nem szavazat kérdése. Az erkölcstelen, igazságtalan rendelkezés nem képez jogot: nem jog az, ami nem erkölcsös, ami nem igazságos!

Az más kérdés, és súlyos probléma, hogy – az erkölcsi válság tragikus megnyilvánulásaként – sokan, akár a társadalmi többség tagjai az erkölcstelen, igazságtalan aktust erkölcsösnek, igazságosnak, jogszerűnek, jognak tekintik. Ezzel szemben – a kifejtettek szerint – még inkább rá kell mutatni arra, hogy valójában mi a helyes és helytelen, az erkölcsös és erkölcstelen, az igazságos és igazságtalan, a jog és jogellenes.

Felhasznált irodalom és források

- A Katolikus Egyház Katekizmusa* (2002): A latin mintakiadás fordítása, (1997. augusztus 15.) SZIT, Budapest, p. 863, fordította: Diós István
- AQUINÓI SZENT TAMÁS (1994): *Summa Theologiae - A teológia foglalata*, I-II. Telosz Kiadó, Budapest.
- Biblia, Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás* (2000): Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója (SZIT), Budapest, p. 1455.
- BOLBERITZ P. (1998): *Szabadság és Erkölc*, Magyar Kolping Szövetség, Budapest, p. 262.
- BOLBERITZ P. (2002): *A keresztény bölcsélet alapjai*, JEL Könyvkiadó, Budapest, p. 682.
- BOLBERITZ P. (2003): *Az etika alapelvei*, Hamvas Béla Kulturakutató Intézet, Budapest, p. 91.
- ERDŐ P. (2005): *Egyházjog* (Szent István Kézikönyvek 7.), SZIT, Budapest,⁴ p. 878.
- FRIVALDSZKY J. (2007): *Klasszikus természetjog és jogfilozófia*, SZIT, Budapest, p. 476.
- FRIVALDSZKY J. (2011): *A jogfilozófia alapvető kérdései és elemei*, SZIT, Budapest, p. 289.
- GOJÁK J. (2000): *Bevezetés a Gaudium et Spes kezdetű konstitúcióhoz*, in *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai* (Szent István Kézikönyvek 2.), SZIT, Budapest.
- GRESHAKE, G. (1985): *Pap vagy mindörökké (A papi hivatás teológiájának és lelkiségének kérdései)*, SZIT, Budapest, p. 204, fordította: Beöthy György
- II. JÁNOS PÁL pápa (1981): „*Laborem exercens kezdetű enciklika*” (1981. szeptember 14.), *Acta Apostolicae Sedis* (AAS) 73 (1981) 577-647.
- II. JÁNOS PÁL pápa (1982): „*Familiaris consortio kezdetű apostoli buzdítás az egész katolikus Egyház püspökeihez, papjaihoz és híveihez a keresztény család feladatairól a mai világban*” (1981. november 22.), AAS 74 (1982) 81-191. (SZIT, Budapest, 1982. 148, 2002. 114, fordította: Diós István)
- II. JÁNOS PÁL pápa (1988): „*Sollicitudo rei socialis kezdetű enciklika a szociális kérdéstről*” (1987. december 30.), AAS 80 (1988) 513-586. (SZIT, Budapest, 1988. 79, fordította: Kiss László)
- II. JÁNOS PÁL pápa (1991): „*Centesimus annus kezdetű enciklika a szociális kérdéstről*” (1991. május 1.), AAS 83 (1991) 793-867. (SZIT, Budapest, 1991. 96, fordította: Balogh Gábor, Barabás Miklós, Goják János)
- II. JÁNOS PÁL pápa (1993): „*Veritatis splendor kezdetű enciklika a katolikus Egyház minden püspökének az Egyház erkölcsstanának néhány alapvető kérdéséről*” (1993. augusztus 6.), AAS 85 (1993) 1133-1228. (SZIT, Budapest, 1993. 149, fordította: Diós István)
- II. JÁNOS PÁL pápa (1995): „*Evangelium vitae kezdetű enciklika az élet védelméről*” (1995. március 25.), AAS 87 (1995) 401-522. (SZIT, Budapest, 1995. 152, fordította: Diós István)
- II. Vatikáni Zsinat (1965): „*Apostolicam actusitatem kezdetű határozat a világi hívek apostolkodásáról*”, Róma, 1965. november 18.
- II. Vatikáni Zsinat (1966): „*Gaudium et Spes kezdetű lelkipásztori konstitúció az Egyház és a mai világ viszonyáról*”, Róma, 1965. december 7., AAS 58 (1966) 1025-1120.
- KECSKÉS P. (2003): *Az erkölcsi élet alapjai* (Keresztény Bölcséleti Írások 4. Sorozatszerkesztő: Bolberitz Pál), JEL Könyvkiadó, Budapest,²p. 248.
- MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON (MKL) III. (1997): SZIT, Budapest, p. 932.
- MAGYAR KATOLIKUS LEXIKON (MKL) V. (2000): SZIT, Budapest, p. 975.
- MAGYAR KATOLIKUS Püspöki KAR (1996): „*Igazságosabb és testvériesebb világot! A Magyar Katolikus Püspöki Kar körlevele a hívekhez és minden jóakarátú emberhez a magyar társadalomról*”, Budapest.
- SZENT ÁGOSTON (1986): *A szabad akaratról* (De libero arbitrio). In: *Fiatalkori Párbeszéd*, ford. Hegyi Fábrián, Szent István Társulat, Budapest.
- THORDAY A. (szerk.) (2003): *Jeromos Bibliakommentár II. Az Újszövetség könyveinek magyarázata*, Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Budapest, p. 668.
- TURAY A. (2000): *Az ember és az erkölcs, Alapvető etika Aquinói Tamás nyomán* (Katolikus Teológiai Kézikönyvek 31.), Agapé Kiadó, Szeged, p. 81.
- XVI. BENEDEK pápa (2009): „*Caritas in veritate kezdetű enciklika*”, SZIT, Budapest, p. 105, fordította: Dér Katalin és Horváth Pál

Hivatkozások és jegyzetek

¹ Ld. *A Katolikus Egyház Katekizmusa* (1997. augusztus 15.), A latin mintakiadás fordítása, Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója (SZIT), Budapest, 2002. (863; fordította: Diós István; a továbbiakban: KEK) 2426. Vö. II. János Pál pápa, „*Laborem exercens kezdetű enciklika*” (1981. szeptember 14.), *Acta Apostolicae Sedis* (AAS) 73 (1981) 577-647. (a továbbiakban: LE), 6.; KEK 2427-2428., 2459.

² Ld. Goják János, *Bevezetés a Gaudium et Spes kezdetű konstitúcióhoz*, in *A II. Vatikáni Zsinat dokumentumai* (Szent István Kézikönyvek 2.), SZIT, Budapest, 2000. 641-642. Vö. II. Vatikáni Zsinat, „*Gaudium et Spes kezdetű lelkipásztori konstitúció az Egyház és a mai világ viszonyáról*”, Róma, 1965. december 7., AAS 58 (1966) 1025-1120. (a továbbiakban: GS), 63. és 64.

³ Ld. GS 64.; KEK 2426. Az *erkölcsi rend*, amely erkölcsi alapelvekre vezethető vissza, azon létezők összességét tartalmazza, amelyeknek erkölcsi léte és értéke van (pl. jóság, erényes, felelős emberi élet, lelkiismeret szava). A legáltalánosabb *erkölcsi alapelv*, hogy a jót tenni, a rosszat kerülni kell. Ugyancsak természetes erkölcsi törvény, hogy az életet, különösen az emberi életet tisztelni és védeni kell, valamint az is, hogy mindenkinek meg kell adni azt, ami neki jár. Az *erkölcsi jó* méltó emberhez; az a magatartás, ami az emberi természet igaz céljára irányul. Ha az ember magatartása – célját tekintve – nem felel meg a jó értelemben vett emberi természetnek, akkor erkölcsileg nem jó (pl. a részegség erkölcsileg rossz – Tóbiás könyve 4. fejezetének 15. versében például ezt olvashatjuk: „Ne igyál annyi bort, hogy részeg legyél tőle, ne kísérsen életutadon az iszákosság.”). A tisztességes emberi magatartás tehát meghaladja a merőben fizikai természet rendjét; például az étel és ital a fizikai rendhez tartozik, de amikor alamizsnaként használják a rászorulóknak részére, akkor új jelentést kap.

⁴ Ld. Mt 16,26; Lk 16,1-31; Kol 3,17.

⁵ Ld. 2-es sz. lábjegyzet, Goják 642. Vö. GS 68.

⁶ Vö. KEK 2429.

⁷ Ld. GS 63.; vö. KEK 2431., 2436., II. János Pál pápa, „*Centesimus annus kezdetű enciklika a szociális kérdéstről*” (1991. május 1.), AAS 83 (1991) 793-867. (SZIT, Budapest, 1991. 96, fordította: Balogh Gábor, Barabás Miklós, Goják János; a továbbiakban: CA), 48.

⁸ Ld. 5-ös sz. lábjegyzet.

⁹ Ld. GS 27., 67.; II. János Pál pápa, „*Veritatis splendor kezdetű enciklika a katolikus Egyház minden püspökének az Egyház erkölcstanának néhány alapvető kérdéséről*” (1993. augusztus 6.), AAS 85 (1993) 1133-1228. (SZIT, Budapest, 1993. 149, fordította: Diós István; a továbbiakban: VS), 80.; II. János Pál pápa, „*Evangelium vitae kezdetű enciklika az élet védelméről*” (1995. március 25.), AAS 87 (1995) 401-522. (SZIT, Budapest, 1995. 152, fordította: Diós István; a továbbiakban: EV), 3.

¹⁰ Ld. 2-es sz. lábjegyzet, Goják 643. Vö. GS 69.

¹¹ Vö. pl. Lk 3,10-14.

¹² Ld. GS 26., 63.

¹³ Ld. KEK 1941.; vö. uo. 1938., 2317., 2437-2442.; GS 78.; II. János Pál pápa, „*Sollicitudo rei socialis kezdetű enciklika a szociális kérdéstről*” (1987. december 30.), AAS 80 (1988) 513-586. (SZIT, Budapest, 1988. 79, fordította: Kiss László; a továbbiakban: SRS), 9., 14., 16-17., 32., 42., 45., 47.; CA 26., 28., 35., 48., 51.; XVI. Benedek pápa, „*Caritas in veritate kezdetű enciklika*”, SZIT, Budapest, 2009. (105, fordította: Dér Katalin és Horváth Pál; a továbbiakban: CV), 33.: „[...] A fő újdonság azonban a kölcsönös világméretű függés robbanásszerű jelensége, amelyet ma egyszerűen 'globalizációként' ismerünk. VI. Pál részben előre látta ezt, de méretei és kibontakozásának sebessége nem volt előre látható. A folyamat, amely a gazdaságilag fejlett országokban kezdődött, önmön természetének megfelelően oda vezetett, hogy minden gazdaságot átfog. Ez volt az elmaradottságból való kitérés motorja egész régiók számára, s így önmagában nagyon is megfelelő utat jelent. Ha azonban nem irányítja a szeretet az igazságban, e világméretű erő mindmáig ismeretlen veszteségeket és károkat szül, és újfajta megosztottságokat okoz az emberiség családjában. Ezért a szeretet és az igazság eddig még soha nem látott és minden bizonytalanság körüli, továbbá összetett feladat elé állít minket. Arról van szó, hogy kitágítsuk az értelem hatókörét, alkalmassá tegyük ezen hatalmas új dinamizmusok megismerésére és irányítására, lelkesítsük át »a szeretet civilizációjának« távlataival, amelyet Isten ültetett el minden népben, minden kultúrában.”; 42.: „[...] Néhány olyan strukturális elem ellenére, amelyek jelentőségét sem letagadni, sem eltúlozni nem szabad, »a globalizáció sem nem jó, sem nem rossz eleve. Azzá lesz, amivé az emberek teszik.« Nem áldozatainak, de szereplőinek kell lennünk, az értelem világosságával előre haladva, a szeretet és az igazság által vezérelve. A vak ellenállás hibás, előítéletes magatartás lenne, amely végül képtelen felismerni a dolog pozitívumait, és azzal a veszéllyel járna, hogy elvesztegetünk egy jó alkalmat arra, hogy bekapcsolódjunk a globalizáció által kínált sokféle fejlődési lehetőségbe. A globalizációs folyamatok, amennyiben megfelelően tervezik el és irányítják azokat, olyan lehetőséget adnak a gazdaság nagy, világméretű újraelosztására, amilyen még soha nem létezett, míg ha rosszul irányítják őket, a szegénységet és az egyenlőtlenlétséget növelhetik, sőt a válság az egész világot megfertőzheti. *Ki kell küszöbölni a globalizáció – olykor igen súlyos – működési hibáit*, amelyek új megosztottságokat idéznek elő a népek között és a népen belül, és biztosítani kell, hogy a gazdaság újraelosztása ne a szegénység újraelosztásával, sőt a szegénység fokozódásával járjon együtt, ami reális félelmünk, ha rosszul kezelik a jelenlegi helyzetet. [...]”.

¹⁴ Ld. KEK 1938., és GS 29. Vö. KEK 2317., GS 78.

¹⁵ Ld. Magyar Katolikus Püspöki Kar, „*Igazságosabb és testvériesebb világot! A Magyar Katolikus Püspöki Kar körlevele a hívekhez és minden jóakarátú emberhez a magyar társadalomról*”, Budapest, 1996. 25.

¹⁶ Ld. uo. 27. Vö. CV 57-58., 60-61., 67.

¹⁷ Ld. KEK 2209.

¹⁸ Ld. uo. 2210., GS 52.; vö. KEK 2211., GS 47., II. János Pál pápa, „*Familiaris consortio kezdetű apostoli buzdítás az egész katolikus Egyház püspökeihez, pappjaihoz és híveihez a keresztény család feladatairól a mai világban*” (1981. november 22.), AAS 74 (1982) 81-191. (SZIT, Budapest, 1982. 148, 2002. 114, fordította: Diós István), 46.; CV 44.

¹⁹ Ld. KEK 2430.; vö. LE 11.

²⁰ Ld. KEK 2432.; vö. uo. 2433-2436., GS 67., LE 18-19., 22-23., CA 35., 37., 48.; CV 21.

²¹ Ld. Mt 7,12 („Amit akartok, hogy veletek tegyenek az emberek, ti is tegyétek velük.”); Lk 6,31 („Úgy bánjatok az emberekkel, ahogy akarjátok, hogy veletek is bánjanak.”); Tób 4,15 („Amit magadnak nem szeretnél, azt másnak se tedd.”). A törvény összefoglalását adó arany szabály pozitíve fejezi ki az ószövetségi magatartásszabályt: az ember tökéletessége ugyanis nem abban áll, hogy nem tesz rosszat, hanem megteszi a jót. Ld. *Biblia, Ószövetségi és Újszövetségi Szentírás*, SZIT, Budapest, 2000. (1455) 1130. Vö. MTörv 15,14: „...Adj neki aszerint, ahogy az Úr, a te Istened megáldott.”; Sir 31,15: „Magad után ítélj embertársad felől, légy minden ügyedben józan és megfontolt.”. Megemlítendő, hogy a szabálynak van görög előtörténete is: ld. *Jeromos Bibliakommentár II. Az Újszövetség könyveinek magyarázata*, Szent Jeromos Katolikus Bibliatársulat, Budapest, 2003. (668; főszerkesztő: Thorday Attila) 119. Az arany szabály feltételezi, hogy az ember magának jót akar: „Egy mazochista a feje tetejére állítaná ezt a szabályt...” (ld. uo.). Hangsúlyozandó, hogy az arany szabály nem a „kölcsonösségi etika”, amely szerint annak, aki valami jót kapott, azt viszonznia kell (az ilyen viszonzás nem szül „jutalmat”, hiszen kötelezettségből fakad); csak ha valaki „jót tesz”, még ha nem is kapott semmit sem, és csak ha nem vár semmit cserébe, kap – egészen váratlanul –, nem csak köszönetet, hanem Istentől is jutalmat (ld. uo. 190.). A Lk 6,31-et a következő versek értelmezik, nehogy Lukács hallgatósága a saját kultúrájában uralkodó kölcsönösségi etika alapján interpretálja (ld. uo.): „Mert ha csak azokat szerettétek, akik benneteket is szeretnek, milyen hálát várhattok érte az Istentől? Hisz azokat, akik őket szeretik, a bűnösök is szeretik. Mert ha azokkal tesztek jót, akik veletek is jót tesznek, milyen halálra számíthatok? Hisz így a bűnösök is tesznek jót. Ha csak a visszafizetés reményében adtok kölcsönt, milyen hálát várhattok érte? A bűnösök is kölcsönöznek a bűnösöknek, hogy ugyanazt visszakapják. Szeressétek inkább ellenségeiteket: tegyetek jót, adjatok kölcsön és semmi viszonzást ne várjatok. Így nagy jutalomban részesültök, a Magasságosnak lesztek a fiai, hisz ő is jó a hálátlanokhoz és a gonoszokhoz. Legyetek hát irgalmasok, amint Atyátok is irgalmas.” (Lk 6,32-36) – vö. Lk 6,27-30. Vö. Mt 6,1-4; 10,41-42. Az ember azt szeretné, hogy önzetlenül, viszonzást nem váróan, pusztán önmagáért szeressék (az ember szeretetre van teremtve, nem képes nélküle élni). A törvény tökéletes teljesítése a szeretet (ld. Róm 13,8-10).

²² Ld. KEK 2407.; 2Kor 8,9. Vö. KEK 2419-2422., 2458.; GS 23., 76., CA 3., SRS 1., 41. Vö. pl. CV 6.

²³ Ld. KEK 2536. Vö. Mt 5,3; 6,25-34; Mk 8,35; Lk 6,20,24; 14,33; 21,4; Jak 5,16; KEK 1723., 2445., 2544-2547., 2556.

²⁴ Ld. Sir 14,9.

²⁵ Ld. Lk 16,19-31; SRS 42. Vö. pl. CV 27.

²⁶ Ld. Greshake, Gisbert, *Pap vagy mindörökké (A papi hivatás teológiájának és lelkiességének kérdései)*, SZIT, Budapest, 1985. (204) 144-145. (fordította: Beöthy György).

²⁷ Ld. KEK 2423., CA 24.

²⁸ Ld. KEK 2424.; GS 63., LE 7., CA 35.

²⁹ Ld. KEK 2424.; vö. Mt 6,24; Lk 16,13; GS 65.; KEK 2425.; CA 10., 13., 44.

³⁰ Vö. CV 71.

³¹ Ld. KEK 2425.; CA 10., 13., 34., 42., 44.

³² Ld. II. Vatikáni Zsinat, „*Apostolicam actuositatem kezdetű határozat a világi hívek apostolkodásáról*”, Róma, 1965. november 18., 5.

³³ Ld. KEK 2832. Vö. Mt 5,37; 2Kor 1,17-20; Jak 5,12; és CV 76.

³⁴ Ld. Lk 16,19-31.

³⁵ Bővebben ld. pl. Magyar Katolikus Lexikon (MKL) III., SZIT, Budapest, 1997. (932) 242-243.

³⁶ Bővebben ld. pl. MKL V., SZIT, Budapest, 2000. (975) 861-863.; Erdő Péter, *Egyházjog* (Szent István Kézikönyvek 7.), SZIT, Budapest, 2005. (878) 47-49.

³⁷ Ld. Erdő Péter, uo. 48-49. Vö. EV 72.

³⁸ Ld. EV 72.

³⁹ Részletesen ld. pl. Frivaldszky János, *A jogfilozófia alapvető kérdései és elemei*, SZIT, Budapest, 2011. (289) 254-255.; Frivaldszky János, *Klasszikus természetjog és jogfilozófia*, SZIT, Budapest, 2007. (476) 436., 438. II. János Pál pápa az Evangelium vitae kezdetű enciklika 72. pontjában Aquinói Szent Tamás tanítását is idézi: „minden emberek által hozott törvény annyiban törvény, amennyiben a természeti törvényből ered. Ha pedig valamiben eltér a természeti törvénytől, már nem törvény, hanem a törvény romlása.”

⁴⁰ Ld. EV 72. (97. lj.): Aquinói Szent Tamás, *Summa Theologiae*, I-II, 95,2; Szent Ágoston, *De libero arbitrio*, I, 5-11. Vö. Erdő Péter, *Egyházjog*, SZIT, Budapest, 2005. 63.: „[...] az »isteni jogi« elvek[...] érvényesülése révén a jog az igazságossággal esik egybe.”

---

⁴¹ Ld. Erdő Péter, uo. 49.

⁴² Ld. Bolberitz Pál, *Az etika alapelvei*, Hamvas Béla Kulturakutató Intézet, Budapest, 2003. (91) 50-51., és 81. („Téves az a felfogás, mely szerint az erkölcs a jog része. Épp fordítva igaz: az erkölcsi rend alá van helyezve a jogrend, hiszen az utóbbit az előbbi alapozza meg.”), vö. uo. 81-91.; Bolberitz Pál, *A keresztény bölcsélet alapjai*, JEL Könyvkiadó, Budapest, 2002. (682) 417.; Bolberitz Pál, *Szabadság és Erkölcs*, Magyar Kolping Szövetség, Budapest, 1998. (262) 139.; Kecskés Pál, *Az erkölcsi élet alapjai* (Keresztény Bölcséleti Írások 4. Sorozatszerkesztő: Bolberitz Pál), JEL Könyvkiadó, Budapest, ²2003. (248) 226., 228.; Turay Alfréd, *Az ember és az erkölcs, Alapvető etika Aquinói Tamás nyomán* (Katolikus Teológiai Kézikönyvek 31.), Agapé Kiadó, Szeged, 2000. (81) 42.

⁴³ A jogász annyiban fejti ki tevékenységét *moralistaként* (*bölcs-észként*), amennyiben az erkölcsi adottságokat igyekszik bizonyos fokig kifejezni a jogban.

⁴⁴ Ld. pl. EV 71.

⁴⁵ Ld. GS 26.

⁴⁶ Ld. pl. EV 57., 71-72.

⁴⁷ Vö. pl.: a német Recht (jog) gyökere a richtig (igaz), a magyar jog pedig a jóból ered.